

УДК 355.48(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.16>

ПРОБЛЕМАТИКА УПА В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

Никифоров Олексій,
аспірант

Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
ORCID ID: 0009-0006-3910-903X

Метою дослідження є аналіз процесу інституціоналізації досліджень проблематики УПА в науковому просторі України в роки незалежності.

Методологічною основою дослідження є методи історіографічного аналізу та синтезу, узагальнення та історико-системний метод.

Удослідженні зосереджено увагу на академічній інституціоналізації досліджень проблематики УПА, розбудові її інфраструктури, визначенні пріоритетних завдань. Розглянуто науково-дослідну, пошуково-аналітичну, видавничу діяльність Інституту історії України НАН України як центральної державної інституції у структурі історичної науки. Окремим пунктом висвітлено роботу відділу історії України періоду Другої світової війни, у площині діяльності якого лежать предметні й систематизовані воєнно-історичні дослідження всього спектру вітчизняної історії 1939–1945 рр. Проаналізовано роботу урядової комісії з вивчення діяльності ОУН–УПА для підготовки історично та юридично обґрунтованих висновків щодо її діяльності. До складу вищезгаданої комісії ввійшли ключові державні посадовці із залученням групи фахових істориків, яку очолив відомий дослідник С. Кульчицький. Окремим важливим аспектом дослідження проаналізовано роботу низки різних незалежних громадських науково-дослідних установ, організацій та об'єднань, які в розрізі важливих наукових інтересів досліджують історію українського визвольного руху, історію державних утворень, військових формацій на українських землях у роки Другої світової війни.

Визначено, що активізації дослідницької роботи також сприяє діяльність Українського інституту національної пам'яті, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Виокремлено й ключові напрями роботи незалежної наукової громадської організації «Центр досліджень визвольного руху».

З'ясовано, що вітчизняні наукові інституції, у площині основних завдань яких перебуває проблематика УПА, сприяють вирішенню ключових питань, котрі спрямовані на унормування як діяльності Української повстанської армії загалом, так і об'єктивного бачення її ролі та місця у перипетіях Другої світової війни зокрема.

Ключові слова: інституціоналізація, академічна установа, науковий осередок, Інститут історії України НАН України, Український інститут національної пам'яті, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, УПА.

Nykyforov Oleksii. Ukrainian insurgent army problematics in modern national historiography: research institutionalization

The purpose of this article is to conduct a research institutionalization analysis of the Ukrainian Insurgent Army problematics within the Ukrainian scientific realm in the years of Ukraine's independence.

The methodological basis of this research includes the methods of historiographic analysis and synthesis, generalization, and the historical-systematic method.

The article focuses on academic institutionalization of the Ukrainian Insurgent Army problematics, as well as the infrastructure development and priority setting of that institutionalization. The Institute of History of Ukraine under the National Academy of Sciences of Ukraine is the central national historical science entity, thus this article studies the scientific and research, the search and analysis, and the publishing activities of the Institute. A separate part of the article is devoted to the World War II Ukrainian History Department, which conducts case studies and systematic war history research of the whole national history spectrum within the period of 1939–1945. This study also includes the analysis of the Government commission on OUN-UPA research activities, which has been conducted in order to prepare historically and juridically justified conclusions on those activities. Among the members are key government officials, and the commission is chaired by S. Kulchytskyi, a respected research specialist. Another important aspect of the article is the analysis of the research conducted by a number of independent civil science and research entities, organizations and associations that study the Ukrainian liberation movement history, as well as the history of state and military bodies during World War II, from a scientific perspective.

It has been determined that the work of the Ukrainian Institute of National Remembrance and the I.Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies also contributes to a more comprehensive research on the matter. This article also highlights the key lines of effort in the work of the Center for Research on the Liberation Movement independent research organization.

It has been concluded that national scientific institutions, the main tasks of which include UPA problematics, contribute to the resolving of key challenges regarding both the standardization of the Ukrainian Insurgent Army activities in general, and an objective vision of its role and place in the events of the Second World War in particular.

Key words: *institutionalization, academic facility, science center, Institute of History of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukrainian Institute of National Remembrance, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Center for Research on the Liberation Movement, UPA.*

Постановка проблеми. Із проголошенням незалежності Української держави в 1991 р. значно посилюється науковий інтерес до об'єктивного і системного дослідження всіх аспектів діяльності Української повстанської армії (далі – УПА), зокрема в роки Другої світової війни. Це питання залишається вельми актуальним і нині, оскільки збройна боротьба УПА є унікальною в історії боротьби української нації за утворення незалежної державності. Ця унікальність впливає, насамперед, із того, що масові партизанські з'єднання у вигляді чисельних підрозділів УПА були витвором не держави, а наслідком патріотичного пориву найширших мас українського народу, який боровся за створення своєї соборної державності відразу проти двох надзвичайно потужних ворогів – нацистської Німеччини і радянського тоталітаризму. Сьогодні, у часи збройного протистояння з північним агресором, дослідження всіх спектрів української повстанської боротьби в роки Другої світової війни є одним із найважливіших завдань вітчизняної історичної науки.

Історіографія питання. Попри значну кількість напрацювань, присвячених безпосередньо багатоглибинності діяльності УПА та її місця й ролі в історичному процесі, заявлена наукова тема ще не стала предметом системного наукового пошуку в сучасній вітчизняній історіографії. Більшість дослідників торкається даної тематики побіжно, опосередковано, проте все ж вартими уваги є наукові розвідки В. Ухача, присвячені аналізу процесів інституціоналізації досліджень суб'єктів українського визвольного руху періоду 1940–1950-х років у контексті державної політики комеморації [1–3]. Малодослідженість питання інституціоналізації вивчення проблематики УПА в сучасному вітчизняному історичному просторі й зумовлює актуальність даної наукової розвідки.

Мета статті полягає у тому, щоб простежити процес інституціоналізації досліджень проблематики УПА в науковому просторі України в роки незалежності.

Виклад основного матеріалу. Неповне, а часом і не відповідне історичній істині висвітлення, викривлене відображення, однобокі оцінки участі українських визвольних сил у запеклому військовому протистоянні ворожих таборів Другої світової війни в попередні історичні періоди спричинили неправильне, часто неоднозначне трактування загальної картини подій [4, с. 13]. Для повноти відображення даної проблематики необхідною умовою стала її академічна інституціоналізація з розгалуженою та конструктивною інфраструктурою, розбудова якої супроводжувалася створенням, насамперед, ключових академічних установ, наукових осередків, наукових товариств, пошукова, дослідницька та аналітична робота яких дала б можливість унормувати як діяльність Української повстанської армії загалом, так і об'єктивне бачення її ролі та місця у перипетіях Другої світової війни зокрема.

Для інституціоналізації вітчизняної історіографії необхідним складником є наявність координуючого центру, центральної державної інституції, якою у структурі історичної науки є Інститут історії України НАН України. У структурі інституту ефективно працює відділ історії України періоду Другої світової війни, у площині діяльності якого лежать предметні й систематизовані воєнно-історичні дослідження всього спектру вітчизняної історії 1939–1945 рр. Як чітко визначено в головних засадах діяльності відділу воєнно-історичних досліджень, його співробітники не лише виконують значний пласт роботи з метою накопичення вагомої емпіричної бази, введення в науковий обіг різномасштабних джерел, формування методологічного інструментарію, а й координують усю дослідну роботу в країні у цій ділянці історичної науки [5]. У відділі історії України періоду Другої світової війни, який очолює знаний в Україні і за її межами історик Олександр Лисенко, сформувалася школа дослідників, основними прикметами якої стали відмова від радянської методології, упровадження нових, науково зважених методологічних засад і концептуальних підходів для всебічного осмислення подій воєнної доби 1939–1945 рр. [6, с. 28].

Елементом інфраструктури академічної інституціоналізації є й фахова періодика. Відповідно, Інститут історії України НАН України має й власне періодичне видання «Сторінки воєнної історії України», щорічні збірники якого присвячені висвітленню малодосліджених, дискусійних питань, подій, явищ та фактів вітчизняної історії періоду Другої світової війни, зокрема репрезентації концептуальних методологічних та методичних засад. Зміст кожного збірника видання характеризується використанням оригінальних джерел, цінних архівних матеріалів [7, с. 2].

Безумовно, варто вказати й на те, що під егідою Інституту історії України НАН України виходить друком вже не один десяток років провідний часопис вітчизняної історичної науки «Український історичний журнал». Ключові питання української історіографії, біоісторіографії, проблемної та інституціональної історіографії знаходять своє відображення й у щорічному збірнику наукових праць «Історіографічні дослідження в Україні» теж під егідою Інституту історії України НАН України. 2019 р. Інститут історії України НАН України успішно реалізував перший вітчизняний енциклопедичний проєкт «Україна. Друга світова війна. Енциклопедія. Словник» [8]. Завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України О. Лисенко під час проведення одного з методологічних семінарів щодо підготовки даного енциклопедичного видання робив важливий акцент на тому, що енциклопедія синтезує теоретико-концептуальні та емпіричні здобутки вітчизняних військово-історичних студій [9, с. 219]. Похвальним є й те, що Інститут історії України НАН України успішно реалізує проєкт «Україна. Друга світова війна. 1939–1945: монографічна серія».

Потрібно також виокремити наступний важливий сюжет у роботі Інституту історії України НАН України. Ще на початку 1990-х років, із проголошенням незалежності і спрямованістю фундаментальної роботи професіоналів на ліквідацію «білих плям» і неоднозначних трактувань важливих подій вітчизняної історії, серед яких і діяльність УПА, урядові кола України, як влучно зазначав знайомий історик І. Патриляк, зайшли у політичний «клінч» щодо питання діяльності ОУН та УПА [10, с. 223]. Тому Постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 1997 р. було ухвалено рішення про створення урядової комісії з вивчення діяльності ОУН–УПА для підготовки історично та юридично обґрунтованих висновків щодо її діяльності. Звичайно, до складу комісії ввійшли ключові державні посадовці. Проте без залучення фахових істориків така комісія не мала сенсу. Відповідно, до її складу увійшов і директор Інституту історії України НАН України [11, арк. 183]. Окрім того, в інституті було сформовано робочу групу істориків, яку очолив відомий дослідник С. Кульчицький. Склад групи не був чітко персонально регламентований, до її роботи залучалися фахівці як з Інституту історії України НАН України, так і з інших академічних установ, які мали потенціал до активної дослідницької роботи в межах завдань робочої групи. Стосовно напрямів її роботи, то вони були спрямовані на підготовку трьох взаємопов'язаних документів: 1) фундаментального збірника документів про діяльність ОУН та УПА, на матеріалах якого повинна була готуватись історична довідка; 2) розгорнутої історичної довідки про ОУН і УПА, на матеріалах якої мали бути підготовлені основні тези; 3) основних тез з оцінкою дій ОУН і УПА [12, с. 42].

Творча дослідницька робота групи істориків дала свої вагомий як кількісні, так і якісні результати. Протягом шести наступних років на базі Інституту історії України НАН України вийшли друком 27 книг, серед яких переважали ґрунтовні академічні монографії, зміст котрих був зосереджений на розкритті так званих «білих плям» у трактуванні повстанської боротьби УПА в роки Другої світової війни [1, с. 36]. Підсумковою публікацією напрацювань робочої групи істориків, створеної при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, стала монографія «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси», у якій усебічно розглянуто ті ключові питання щодо діяльності ОУН і УПА, здебільшого в період Другої світової війни, які викликають найбільш гострі дискусії в українському суспільстві [13].

Наголосимо ми й на тому, що в 2005 р. результатом кропіткої праці робочої групи істориків під керівництвом С. Кульчицького став Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, у якому було наведено підсумкові тези, що висвітлювали найбільш дискусійні аспекти історії цих організацій [12]. Фаховий висновок викликав жваві дискусії в історичній спільноті, здобувши як прихильників, так і противників, що, своєю чергою, покликало до життя нові пошуки і тенденції у дослідженні даної проблематики.

Беремо до уваги і той факт, що історичне минуле українського народу, серед проблемних питань якого й події Другої світової війни, котрі тривалий час трактувалися викривлено, міфологізовано, перекручено і суб'єктивізовано, викликали досить потужний науково-дослідницький інтерес істориків, які прагнули встановити об'єктивність перебігу подій воєнного лихоліття. Водночас треба вказати й на те, що інтерес до питання УПА «підігрівався» не лише насиченими науковими дослідженнями і різновекторними концепціями істориків, а й викликав доволі активні, а під час і жорсткі дискусії та суперечки в суспільно-політичному просторі. А гострі політичні події 2004 р., які увійшли в історію як Помаранчева революція, дали якісно новий поштовх у процес інституціоналізації досліджень українського самостійницького руху [1, с. 36].

Поштовхом до подальшої активізації дослідницької роботи став і Указ Президента України В. Ющенко від 14 жовтня 2006 р. «Про всебічне вивчення і об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення». Окрім завдань, які стосувалися безпосередньо роботи державних і владних інституцій, засобів масової інформації, вагомий пласт роботи покладався

саме на академічні науково-дослідні інституції. Зокрема, йшлося про подальшу участь НАН України в питанні розроблення законопроекту про український визвольний рух 20–50-х років ХХ ст. з урахуванням фахового висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, а також про необхідність здійснення ґрунтовних наукових досліджень, проведення науково-практичних конференцій, міжнародних семінарів, круглих столів тощо [14].

Подальша академічна інституалізація проблематики нашого дослідження в певних моментах тісно перепліталася із завданнями історичної політики державної влади. Насамперед, йдеться про створення в 2006 р. Українського інституту національної пам'яті (УІНП). Як аргументовано зазначав В. Ухач, оцінюючи процес створення даної інституції за часів Президента України В. Ющенка, який серед пріоритетних завдань історичної політики держави ставив на чільне місце формування національної єдності, потреба створити державну інституцію у царині відновлення та збереження національної пам'яті, яка б відповідала за проведення історичної політики, була досить-таки нагальною [1, с. 37]. У Положенні про Український інститут національної пам'яті чітко визначено, що він є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через міністра культури та інформаційної політики і який реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу. Серед пріоритетних завдань Інституту визначено й усебічне вивчення українського визвольного руху ХХ ст. та подолання історичних міфів щодо його перебігу, увічнення пам'яті учасників українського визвольного руху [15]. В. Ухач відзначав, що в науковій літературі спостерігається досить широка палітра підходів до постання, пріоритетних завдань діяльності, значення та оцінки УІНП [1, с. 37]. Проте, незважаючи на неоднозначність оцінок, маємо все ж указати на те, що УІНП здійснює значний обсяг роботи зі створення галузевого державного архіву УІНП, має позитивні результати в нормотворчій та дослідницькій ділянках роботи.

Серед провідних вітчизняних академічних науково-дослідних установ варто відзначити й Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. У структурі інституту функціонує науковий відділ новітньої історії, серед головних напрямів досліджень якого є й переосмислення національної історії з урахуванням сучасних наукових підходів та методик, зокрема й діяльності ОУН та УПА в роки Другої світової війни, їхньої організаційної боротьби та повсякдення [16]. Функціонує в Інституті й Центр дослідження українсько-польських відносин, який на правах відділу створено у квітні 2007 р. згідно з указом Президента України та ухвалою Президії НАН України, одним із ключових напрямів досліджень якого є українсько-польські військово-політичні відносини в роки Другої світової війни [16].

Важливим моментом у діяльності Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в площині висвітлення проблематики УПА є видання наукового збірника «Український визвольний рух». Саме інститут разом із Центром досліджень визвольного руху, про який ітиметься згодом, є засновниками часопису, котрий систематично виходить друком з 2003 р. Наукова цінність такого часопису не підлягає сумніву, адже кожен випуск наукового збірника містить значний масив документів, досліджень, спогадів та інших матеріалів, що розкривають різноманітні аспекти діяльності українського визвольного руху у ХХ ст., його структур та окремих особистостей [17]. Аналіз сторінок часопису дає підстави стверджувати, що його зміст має доволі широку палітру аспектів, на яких зосереджена увага дослідників: джерела до історії визвольного руху, загальні проблеми історії українського визвольного руху, дослідження з історії ОУН, історія УПА, період збройної боротьби ОУН і УПА, життя та діяльність командирів та вояків УПА, символіка, спогади, теорія та методологія досліджень українського визвольного руху [17].

Серед інших інституцій, які зробили свій внесок у дослідження історії українського національно-визвольного руху середини ХХ ст., можна відзначити й діяльність Українського центру документації національно-визвольної боротьби, створеного 1991 р. при Львівському відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, внесок якого оцінюється виданням збірки статей «Національно-визвольна боротьба 20–50-х років ХХ ст. в Україні» [18]. Із 2004 р. діє Науковий центр дослідження українського національно-визвольного руху Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України [3, с. 15].

Важливими аспектами інституціоналізації проблематики нашого дослідження стали й створення та подальша плідна робота низки різних незалежних громадських науково-дослідних установ та об'єднань, у площині пріоритетних наукових інтересів яких лежить дослідження українського визвольного руху, історії державних утворень, військових формацій на українських землях у роки Другої світової війни [2, с. 32].

Серед таких громадських інституцій провідні позиції займає заснована 2002 р. у Львові незалежна наукова громадська організація «Центр досліджень визвольного руху» (ЦДВР), яка об'єднала

значну когорту як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Центр має чіткі цілі та завдання, які полягають як у зосередженні вагомої уваги на проведенні низки наукових фундаментальних досліджень із проблематики українського визвольного руху, незаангажованого вивчення історії ОУН та УПА, так і в тому, що співробітники центру розробляють різноманітні навчальні програми, надають зацікавленим сторонам консультації та експертні оцінки з окресленої проблематики [19]. Продуктивна діяльність Центру підкріплюється професійністю його членів, оскільки до складу його Вченої ради та правління Центру входять добре знані в наукових та громадських колах України фахівці-історики.

Широкий спектр завдань, які реалізує у своїй діяльності Центр досліджень визвольного руху, формує його роботу в декількох ключових напрямках. Насамперед це архівний напрям, оскільки ЦДВР має у своєму розпорядженні величезний пласт унікальних, історично цінних архівних документів з історії визвольного руху ХХ ст. кількісним обсягом понад 1 млн аркушів [20]. У сучасних умовах діджиталізації наукових досягнень варто вказати й на те, що з 2013 р. Центром було розпочато реалізацію проєкту «Електронний архів визвольного руху», який сьогодні вміщує до 14 тис систематизованих та описаних документів [2, с. 33]. Зібрано у Центрі й спеціалізовану бібліотеку, у якій представлено значну кількість наукових розвідок із тематики ОУН–УПА, що спонукає активність бібліотечного напрямку роботи. Також, проаналізувавши основні моменти діяльності Центру, ми виокремлюємо ще консультаційний та популяризаційний напрями його роботи [2, с. 33]. Свою нішу в роботі ЦДВР займає і видавничий напрям. Як нами вже було зазначено вище, Центр є співзасновником наукового часопису «Український визвольний рух». Тобто, як бачимо, масштаби і обсяги напрямів діяльності Центру дають підстави говорити про дану громадську організацію як недержавну науково-дослідну установу всеукраїнського рівня.

Висновки. Уважаємо, що діяльність проаналізованих вітчизняних наукових інституцій, що опікуються проблематикою УПА, слугує консолідації дослідницько-наукових пошуків вітчизняних фахівців, сприяє координації у вирішенні наріжних питань, що стосуються неупередженого аналізу та об'єктивного висвітлення проблематики місця і ролі УПА в українській історії середини ХХ ст.

Література:

1. Ухач В. Український визвольний рух 1940–1950-х років: інституціалізація досліджень (вибрані аспекти). *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. Вип. 1(17). С. 35–42.
2. Ухач В. Український визвольний рух 1940–1950-х років: інституціалізація досліджень (вибрані аспекти) (продовження). *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. Вип. 4(20). С. 30–36.
3. Ухач В. Український визвольний рух 1940–1950-х років: інституціалізація досліджень (вибрані аспекти) (продовження). *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. Вип. 4(24). С. 13–19.
4. Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН (Б) у 1940–1942 роках. Київ, 2004. 598 с.
5. Інститут історії України НАН України. Офіційний сайт. URL: http://history.org.ua/uk/structure/v_iivar (дата звернення: 15.07.2023).
6. Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми : монографія. Дніпро : Герда, 2017. 460 с.
7. Сторінки воєнної історії України : збірник наукових статей. Київ : Інститут історії України НАН України, 2022. Вип. 25. 274 с.
8. Україна. Друга світова війна. Енциклопедія. Словник. Київ : Інститут історії України, 2019. 130 с.
9. Маєвський О., Пастушенко Т. Методологічний семінар щодо підготовки енциклопедичного видання «Україна в Другій світовій війні». *Український історичний журнал*. 2018. № 2. С. 219–222.
10. Патриляк І.К. Дослідник важких питань вітчизняної історії. *Архіви України*. 2017. Вип. 2(307): березень – квітень. С. 223–227.
11. Про схвалення Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА : Постанова Кабінету Міністрів України № 1004 від 12 вересня 1997 р. *ЦДАВО України*, ф. 2, оп. 15, спр. 5770, арк. 183.
12. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / НАН України; Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 2005. 53 с.
13. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / С.В. Кульчицький (відп. ред.). Київ : Наук. думка, 2005. 495 с.
14. Про всебічне вивчення і об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення : Указ Президента України від 14.10.2006 № 879/2006. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/879/2006> (дата звернення: 26.07.2023).
15. Український інститут національної пам'яті. Офіційний сайт. URL: <https://uinp.gov.ua/> (дата звернення: 15.07.2023).
16. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Офіційний сайт. URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/> (дата звернення: 16.07.2023).
17. Український визвольний рух. Офіційний сайт часопису. URL: <https://uvr.in.ua/index.php/uvr> (дата звернення: 16.07.2023).
18. Інститут Української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Офіційний сайт. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=9810 (дата звернення: 16.07.2023).
19. В'ятрович В.М. Центр досліджень визвольного руху (ЦДВР). Енциклопедія історії України. Т. 10: Т–Я / НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2013. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Tsentr_doslidzhen_vyzvolnoho_rukhu_Lviv (дата звернення: 27.07.2023).
20. Центр досліджень визвольного руху. Офіційний сайт. URL: <https://cdvr.org.ua/> (дата звернення: 16.07.2023).